

12.00.12. – філософія права

УДК 340.12

**СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СПРАВЕДЛИВОСТІ У
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОМУ ВИМІРІ**

**THE ESSENTIAL CHARACTERISTICS OF JUSTICE IN THE
PHILOSOPHICAL AND LEGAL DIMENSION**

Калиновський Ю.Ю.,

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Черниш В.В.,

студент 2 курсу

Міжнародно-правового факультету

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена висвітленню сутності та змісту такої філософсько-правової категорії як «справедливість». Проаналізовано підходи різних вчених щодо визначення категорії «справедливість», а саме О. Хеффе, Л. Болтанськи, З. Добоша, І. Загоруя, Дж. Ролза, Т. Дильної, І. Панкратова, А. Гриненка, Б. Кашникова. Автори акцентують увагу на розкритті змісту поняття «справедливість» у філософсько-правовому контексті. Досліджено усвідомлення даного поняття на різних етапах історичного розвитку. А саме йдеться, по-перше, про античні часи, де найбільш детально розглянуто дане питання такими відомими філософами як Карнеад, Аристотель, Платон. По-друге, проаналізовано розуміння даної категорії у стародавніх цивілізаційних системах (Єгипет, Месопотамія, Ізраїль та Греція). По-третє, досліджено особливості обґрунтування категорії «справедливість» з філософсько-правових позицій науковців Нового часу. Проаналізовано взаємозв'язок справедливості та релятивізму у творчості Л. Болтанськи. Розкрито основні принципи, які

виражають категорію «справедливість» («живи чесно», «ні з ким не чини несправедливо», «плати кожному належне»). Доведено взаємообумовленість концепту прав людини та справедливості. Проаналізовано такі поняття як «соціальна справедливість» та «політична справедливість», а також погляди науковців щодо різноманітних аспектів даних категорій. Розглянуто справедливість як уособлення чесності. Розкрито принципи, які демонструють взаємозв'язок чесності та справедливості. Авторами досліджено основні теорії, що розкривають поняття «справедливість»: теорію ліберального утилітаризму та його основні принципи (щастя, користь, гедонізм); теорію справедливості Дж. Ролза та її засадничі ідеї; теорію деонтологічного лібералізму; теорію договірної справедливості Д. Готієра з висвітленням у ній поняття «раціональність».

Ключові слова: справедливість, принципи справедливості, соціальна справедливість, політична справедливість, теорії справедливості.

The article is devoted to the coverage of the essence and content of such philosophical and legal category as «justice». Analyzed the approaches of various scientists of determining the category of «justice», namely O. Heffe, L. Boltanski, Z. Dobosh, I. Zagoruy, J. Rolls, T. Dilnova, I. Pankratov, A. Grinenko, B. Kashnikov. The authors focus on disclosing the content of the concept of «justice» in the philosophical and legal context. Investigated the awareness of this concept at different stages of historical development. Namely, it is, firstly, the ancient times, where the most thoroughly considered this issue by such famous philosophers as Carnead, Aristotle, Plato. Secondly, analyzed the understanding of this category in ancient civilizational systems (Egypt, Mesopotamia, Israel and Greece). Thirdly, investigated the features of justification of the category of «justice» from the philosophical and legal positions of scholars of modern times. Analyzed the relationship between justice and relativism in L. Boltanski's work. Revealed the basic principles that express the category of «justice» («live honestly», «do no wrong to anyone», «pay

everyone due»). Proved the interdependence of the concept of human rights and justice. Analyzed the concepts such as «social justice» and «political justice» as well as the views of scholars on various aspects of these categories. Considered the justice as the embodiment of honesty. Revealed the principles demonstrating the relationship between honesty and justice. The authors investigate basic theories that reveal the concept of «justice»: the theory of liberal utilitarianism and its basic principles (happiness, benefit, hedonism); J. Rawls's theory of justice and its basic ideas; the theory of deontological liberalism; the theory of contractual justice by D. Gotier with the concept of «rationality».

Keywords: justice, principles of justice, social justice, political justice, theories of justice.

Постановка проблеми. Проблема справедливості займає вагоме місце в сучасній науковій думці. Її прийнято розглядати як філософсько-правову категорію, яка торкається багатьох сфер суспільного життя. Категорія «справедливість» – відображає роздуми людини про сенс життя з морально-етичної та правової позицій. Можна констатувати, що актуальність цієї проблеми з філософсько-правової точки зору проявляє себе у новій іпостасі на кожному етапі розвитку людства. В понятті «справедливість» закладений конкретний ціннісний сенс для кожного покоління.

Актуальність дослідження справедливості у філософсько-правовому вимірі полягає в тому, що саме моральні цінності мають переважати над матеріальними та обумовлена тим, що вирішення проблеми справедливості потребує прогресу філософсько-правової теорії в цілому – необхідне поглиблене дослідження фундаментальних основ реалізації принципів справедливості в сучасному суспільстві. У цьому контексті зазначимо, що філософсько-правові основи справедливості мають як статичний, так і динамічний характер, що наочно ілюструє трактовка даного феномену з позицій багатьох філософсько-правових вчень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання справедливості вже протягом довгого періоду часу залишається важливим та суперечливим у колах відомих філософів та науковців. Зокрема, теоретичним підґрунтям нашого дослідження стали наукові праці таких вчених як О. Хеффе [1], Л. Болтанськи [2], З. Добош [3], І. Загоруй [4], Дж. Ролз [5] та інших.

Метою статті є визначення та дослідження сутнісних аспектів справедливості крізь призму філософсько-правових вчень.

Виклад основного матеріалу. З формально-юридичної точки зору справедливість означала лише відповідність чинному праву. Однак у подальшому це поняття набуло більш широкого і морального значення, не втрачаючи зв'язок з правом. Воно означає правильність права з об'єктивної точки зору та добропорядність з суб'єктивної [1, с. 10].

Варто зазначити, що вже у стародавні часи з'являється поняття правовий релятивізм, яке відповідно вплинуло на розуміння справедливості. Через існування різних думок стосовно справедливості починають з'являтися сумніви стосовно існування цієї категорії взагалі. Так, античний скептик Карнеад виступав з одного боку на підтримку справедливості, а з іншого проти неї.

Зупинимось більш детально на розкритті світоглядних підвалин релятивізму. Його особливістю є те, що він здатний поставити загальне благо під сумнів. Влучну характеристику релятивізму надав відомий соціолог Люк Болтанськи в праці «Критика і обґрунтування справедливості»: «При релятивізмі виявляється те, що є важливим для ситуації, з тим, щоб потім применшити його значення, але при цьому не озвучується альтернативний принцип справедливості» [2, с. 505].

Більш розширене розуміння поняття «справедливості» характерне для давньосхідних цивілізацій (Єгипет, Месопотамія, Ізраїль, Греція). У даних цивілізаційних системах велике значення мала ідея божественного походження справедливості. Загалом, теологізація справедливості є міжкультурною

характеристикою вищезазначених архаїчних цивілізацій. Їх спільним надбанням є єдність права та справедливості, а також включення їх до всеосяжного громадського порядку.

Разом з тим, необхідно відмітити той факт, що греки першими створюють філософію справедливості. Так, у творі Платона, присвяченому справедливості – діалозі *Politeia* («Держава») з підзаголовком *Peri dikaiou* («Про справедливе») всебічно досліджується ця категорія. Платон називає справедливість секулярним феноменом. З'являється метафізичний елемент у розкритті даного феномену, який приходить на зміну божественній теорії походження справедливості. Крім того, філософ відносить поняття «справедливість» до чотирьох основних чеснот, серед яких є такі, як помірність, мужність та мудрість.

Велике значення для обґрунтування даної категорії має позиція Аристотеля та виклад його думок у трактаті «Нікомахова етика». Аристотель продовжує платонівську секуляризацію справедливості. Це поняття для філософа означає досконалу чесноту, яка полягає в орієнтації на добровільне виконання всього, що вимагає мораль та закон.

У Новий час справедливість починає осмислюватись з філософсько-правової точки зору. Як зазначає науковець З. Добош, справедливість обґрунтовується як необхідна ознака права, оскільки вона трактується як вимога розуму, веління природи розумної істоти, а «...право означає ніщо інше, як те, що справедливо. Справедливості суперечить те, що не відповідає природі істот, наділених розумом» (Гуго Гроцій), належної якості позитивного права, його джерел (Ф. Бекон) [3; с. 396].

Важливим аспектом філософсько-правового розуміння поняття «справедливість» є низка принципів, які по суті її конкретизують. Серед таких принципів необхідно виділити такі:

– перший принцип «живи чесно» закликає до добропорядності та полягає у свідомому і добровільному підпорядкуванні праву. У цьому контексті можна згадати погляди І. Канта щодо необхідності доповнення даного принципу вимогою самовизначення;

– другий принцип «ні з ким не чини несправедливо» забороняє вчиняти несправедливість відносно будь-кого. Важливим елементом цього принципу є повага до прав людини;

– третій принцип «плати кожному належне». Цей принцип означає вчиняти з людиною так, як вона на те заслуговує.

Коментуючи вищенаведені принципи, з нашої точки зору, варто зупинитися на розумінні прав людини, адже справедливість має досить тісний зв'язок з правами людини, оскільки саме в них вона втілюється. Для цього було б доречно звернутися до поглядів науковця І. Загоруя, де він надає їм таке визначення: «Права людини – це загальна й рівна для всіх міра свободи, необхідна для задоволення основних потреб її існування, розвитку й самореалізації, яка в певних конкретно-історичних умовах визначається взаємним визнанням свободи суб'єктами правового спілкування (з іншими особами, суспільством і державою) і не залежить від їх офіційної фіксації державою (права людини фіксуються міжнародними актами), хоча й потребують державного визнання й гарантування» [4, с. 78].

Досліджуючи справедливість у філософсько-правовому вимірі, необхідно підкреслити її взаємозв'язок з політичною або конституційною справедливістю. Зокрема остання має два аспекти, які визначаються тим фактом, що «справедлива конституція» – це випадок недосконалої процедурної справедливості (додержання процедурних правил, які мають на меті забезпечення справедливості результату тієї чи іншої дії, незалежно від інших обставин). По-перше, конституція має бути справедливою процедурою, яка задовольняє потреби рівної свободи. По-друге, вона має бути організована

таким чином, аби призвести до ефективної та справедливої системи законодавства [5, с. 198-199].

Говорячи про справедливість у політичному та моральному аспектах, треба розглядати її як чесність й соціальну добропорядність. Це питання у свій час досліджував філософ Дж. Ролз. Він вважав, що основна ідея, яка покладена в основу справедливості – це ідея чесності. Обґрунтування цієї концепції справедливості розкривається через два основні принципи: по-перше, кожна особа, яка бере участь у будь-якій практичній діяльності, або перебуває в сфері її впливу, має рівне право на найвищу свободу сумісну з такою ж свободою для всіх інших; і, по-друге, нерівність допустима тільки в тому випадку, якщо очікувати, що вона буде вигідною для всіх і за умови, що те суспільне становище і ті посади, з якими вона пов'язана, або з яких вона випливає, є доступними для всіх. Ці принципи виражають справедливість у вигляді комплексу трьох ідей: свободи, рівності і винагороди за діяльність заради загального блага [6, с. 36].

Філософсько-правове розуміння справедливості було б не повним без розгляду такого її різновиду як соціальна справедливість. Говорячи про неї, хотілося б звернутися до доктринальних джерел, в яких аналізується соціальна справедливість. Так, науковець Т. Дильнова зазначає, що соціальні протиріччя, які відображають відношення рівності і нерівності є основою концептуального розуміння соціальної справедливості. Соціальна справедливість виступає як категорія, за допомогою якої характеризується об'єктивно обумовлена рівнем матеріальної і духовної зрілості суспільства міра рівності й нерівності в життєвому становищі різних соціальних груп та індивідів. Соціальна справедливість є тою сполучною ланкою, яка здатна об'єднати різні верстви населення і тим стабілізатором, який перешкоджає наростанню соціальних конфліктів [7, с. 75-76, 79].

Треба відмітити і той факт, що соціальна справедливість існує як феномен суспільної свідомості. Вона закріплюється в суспільній думці, що фіксує соціальну справедливість як певну винагороду, яка забезпечує нормальний рівень життя, рівний доступ до соціальних благ, культурних цінностей тощо [8, с. 107].

Також у окремих наукових дослідженнях соціальну справедливість трактують як узагальнену моральну оцінку суспільних відносин і один з основних загальнолюдських соціальних ідеалів [9, с. 174].

У цілому, осмислення справедливості не буде всебічним без розгляду основних ліберальних теорій справедливості. Зокрема, теорії справедливості ліберального утилітаризму, теорії справедливості Дж. Ролза та теорії договірної справедливості Д. Готієра.

Утилітаризм є досить багатогранною концепцією. Він може розумітися одночасно як нормативна філософія і як метатеорія. Класичний утилітаризм представляє собою тріаду основних принципів: користь, щастя і гедонізм (задоволення). Максимізація користі є головним принципом, щастя є змістом і сенсом корисності, щастя, в свою чергу, розуміється, головним чином, як задоволення. Мова при цьому йде про задоволення всіх без винятку членів суспільства, інтереси яких повинні бути враховані неупереджено, а суспільна користь є не більше ніж сума задоволень всіх. Неупереджену рівність можна розглядати як четвертий головний принцип утилітаризму. Основною перевагою утилітарної концепції справедливості є те, що вона має на меті надати максимальну користь максимальній кількості людей.

Щодо поглядів Дж. Ролза стосовно справедливості, то їх можна визначити як деонтологічний лібералізм, де ліберальними цінностями виступають свобода та рівність. Вони розглядаються як принципи обов'язкові для функціонування базової структури суспільства. Деонтологічний лібералізм є засобом обґрунтування інституцій «добре впорядкованого суспільства» через принцип

суспільного договору і на основі дистрибутивної справедливості, а також «контраргументом» проти утилітаризму та перфекціонізму.

Основною моральною і політичною засадою теорії справедливості Дж. Ролза є непорушність прав особистості, дотримання політичних та соціально-економічних свобод у суспільстві. Особливу увагу він приділяє збереженню морального плюралізму при політичному узгодженні різних, навіть і антагоністичних доктрин у середині суспільно-політичної організації суспільства при ефективному вихованні та збереженні громадянських почуттів.

Натомість, вихідним поняттям теорії справедливості Д. Готієра є раціональність. Він виходить з так званої «максимізаторської» концепції раціональності – раціональності як максимізації обґрунтованої переваги. Цю концепцію він протиставляє «універсалістський» концепції раціональності, якої дотримуються представники утилітаризму. Особливість останньої полягає в тому, що максимізації тут повинні підлягати інтереси всіх, причому ніхто не може мати ніяких переваг при гіпотетичному підрахунку користі, і саме в цьому полягає практична раціональність.

Підставою раціонального вибору він оголошує не інтерес, не розсудливість, а ще більш суб'єктивне поняття – перевагу. Користь при цьому є мірою обґрунтованої і зваженої суб'єктивної переваги. Її можна виміряти кількісно, надавши цифрове значення від одиниці до нуля. Користь суб'єктивна, відносна і не може підсумовуватись з користю інших. Що стосується цінності, то її Д. Готієр також пов'язує з поняттям переваги. Цінність – це досить стійка перевага, яка пройшла відбір саме за критеріями послідовності [9]. Дана теорія виникла як протиставлення поглядам Дж. Ролза та була досить критично оцінена багатьма філософами, які досліджували питання справедливості.

Висновки. Справедливість – це поняття, яке людство завжди прагнуло пізнати та втілити у життя. Для кожного історичного етапу було характерне різне усвідомлення даної категорії. Так, спочатку справедливість мала

нерозривний зв'язок з правом, згодом вона набула теологічного характеру. На зміну теологізації справедливості прийшов метафізичний елемент у розкритті даної категорії. У Новий час справедливість набуває філософсько-правового обґрунтування. Кожен етап історії людства відображає різне усвідомлення поняття «справедливості», але не можна заперечити той факт, що дане поняття завжди було важливим та актуальним у всіх сферах суспільного життя. Справедливість – це досить багатогранна категорія, яку можна розглядати крізь призму соціальних, політичних та філософських факторів. Кожна точка зору має право на існування, оскільки відображає напрям впливу справедливості на сфери людського життя. Крім того, неможливо розглядати справедливість без дослідження основних принципів, які слугують своєрідним фундаментом даного суспільного феномена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Хеффе Отфрид. Справедливость: Философское введение / Пер. с нем. О.В. Кильдюшова под ред. Т.А. Дмитриева. Москва, 2007. 192 с.
2. Болтански Л., Тевено Л. Критика и обоснование справедливости: Очерки социологии градов / Люк Болтански; пер. с фр. О.В. Ковеневой; науч. ред. Перевода Н.Е. Копосов. Москва, 2013. 576 с.
3. Добош З. Справедливість у філософсько-правовій думці нового часу. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць. 2016. № 855. С. 389–397.
4. Загоруй І. С. Поняття «права людини»: теоретико-правові підходи до розуміння прав людини. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2016. Вип. 2. С. 66–82.
5. Ролз Джон. Теория справедливости: Пер. с англ. / Науч. ред. и предисл. В. В. Целищева. Изд. 2-е. Москва, 2010. 536 с.

6. Ролз Джон. Справедливость как честность. Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/52/03.pdf#page=1&zoom=auto,-145,551>

7. Дильнова Т., Панкратов И. Социальная справедливость – важнейший принцип социальной политики государства. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-spravedlivost-vazhneyshiy-printsip-sotsialnoy-politiki-gosudarstva>

8. Гриненко А. М. Соціальна справедливість як ключовий принцип у реалізації соціальної політики держави. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер.: Педагогіка. 2009. Т. 112, Вип. 99. С. 104–107.

9. Калиновський Ю. Ю. Особливості реалізації соціальної справедливості у правовому суспільстві. Гілея : наук. вісн. Київ, 2013. Вип. 74. № 7. С. 172–175.

10. Кашников Б. Н. Либеральные теории справедливости и политическая практика России. НовГУ имени Ярослава Мудрого. Великий Новгород, 2004. 260 с.